

A PÁRBESZÉD ESÉLYEI

Egy nemzetközi összehasonlító olvasásszociológiai kutatás eredményei

KAMARÁS István

Öt évvel ezelőtt a Könyvtártudományi és Módszertani Központ kezdeményezésére, a moszkvai Lenin Könyvtár, a szófiai Cyrill és Metód Könyvtár és a varsói Nemzeti Könyvtár olvasáskutatással foglalkozó munkatársai közreműködésével nagyszabású és kockázatos vállalkozás indult: megmérni az alig-alig mérhető, két, az olvasók szemszögéből rendhagyónak ítélt magyar novella esélyeit akartuk kipuhatolni nyolc általánost végzett szakmunkások, 17 éves középiskolások és diplomás könyvtárosok körében Budapesten, Moszkvában, Szófiában és Varsóban.

A kutatás előfeltevéseiről és módszereiről a Könyvtári Figyelő 1975. évi 5. és 6. számaiban írtunk FOGARASSY Miklóssal. Az 1976. 1–2. számban arról számoltunk be, hogyan fogadták és értelmezték ezeket a műveket budapesti, szófiai és varsói könyvtáros-olvasói. Az olvasáskutatási különszámban (1977/3–4.) két tanulmány is foglalkozott ezzel a kutatással: FOGARASSY Miklós a szakértői véleményt elemelve a két novella jelentés-köreit vázolta fel, e tanulmány szerzője pedig a kritikusokból álló kontrollcsoport tagjainak értelmezéseit vetette össze a „laikus olvasók” értelmezéseivel.

Ez az összegező tanulmány egy cikksorozat befejező részének tekinthető és e két módszertani cikk ismeretét feltételezi.

Hányan maradtak közömbösen?

Tekintve, hogy az ilyenfajta irodalmi művek olvasóinak aránya még a magyar könyvtárhasználók körében is eléggé alacsony, nemcsak az elutasítók, hanem a közömbösök nagy arányával is számolnunk kellett. Kellemes meglepetésként ért, hogy ez az arány egyik novellánál sem haladta meg egyetlen csoportban sem a kérdezettek egyharmadát.

A közömbösök és az elutasítók százalékaránya *

	Meddig él egy fa		Nácik	
	közömbösök	elutasítók	közömbösök	elutasítók
Budapesti				
munkások	□○	□○	○	□□
munkásnők	□○	□○	□○	□□○

* Egy □ jel valamennyi táblázatban a csoporthoz tartozók 10 %-át, egy ○ jel pedig 5 %-át jelenti.

diákok	□□	○	○	□○
könyvtárosok	○	□○	–	○
Moszkvai				
munkások	□□○	□□□	□□	□□□
munkásnők	□□	□○	□□	□□
diákok	□□	□○	□○	□□□□
Varsói				
munkások	□□	□□	□	□
munkásnők	□	□□	○	□
diákok	□○	○	○	□
könyvtárosok	□	□○	○	□
Szófiai				
munkások	□□□	□□	○	□
munkásnők	□□	□○	○	□
diákok	□	□□	□	□□○
könyvtárosok	□	□	○	□□

A „közömbösen hagyott” az esetek nagyobb részében azt jelenti, hogy „nem érdekelt”, „nem az én esetem”. A „nem tetszett” viszont tükrözhet közömbös, ellenséges és kritikus magatartást. A közömbös olvasó általában passzív, a nemtetszését kifejező viszont lehet aktív is. A nemtetszés gyakran negatív előjelű szavazat a mű mellett.

Könnyen magyarázható, hogy az együttérzésre vagy elborzadásra kényszerítő NÁCIK valamennyi csoportban kevesebb közömbös reagálást váltott ki, mint a MEDDIG ÉL EGY FA. Az is érthető, hogy a munkásnők általában érzékenyebben reagáltak a nők által megszemélyesített sorsokra mint a munkások. Az is logikusnak tűnik, hogy a könyvtárosok maradtak legritkábban közömbösek.

Jóval nehezebb megmagyarázni, hogy miért ért el 15–20 %-ot valamennyi moszkvai csoportnál a közömbösök aránya a NÁCIK esetében. Ehhez további információk szükségesek. Mivel a tetszés-nemtetszés mércéje olvasórétegenként eléggé eltérő, egyenlőre csak annyit állapíthatunk meg, hogy az elutasításnál mind országhatárokon belül, mind a négy ország között feltehetően jelentős eltérések tapasztalhatók. Mellőzve a „tetszett” válaszokat, a „nagyon tetszett” választ adók arányával mutatom be a novellák mellett kiálló olvasók arányát, hangsúlyozva, hogy a „nagyon tetszett” mércéi (például a legnagyobb élményt kiváltó olvasmányok) jelentősen különböznek a négy városban és a négy rétegnél.

A „nagyon tetszett” választ adók százalékaránya

	Meddig él egy fa	Nácik
Budapesti		
munkások	□	□□
munkásnők	□	□
diákok	□	□□
könyvtárosok	□□	□□□□
Moszkvai		
munkások	○	□
munkásnők	–	–
diákok	○	○
Szófiai		
munkások	○	○
munkásnők	□	□○

diákok	☐	☐
könyvtárosok	☐ ☐ ☐	☐
Varsói		
munkások	☐	☐
munkásnők	☐	☐
diákok	☐	☐
könyvtárosok	☐	☐

Ha feltételeznénk, hogy mind a 15 csoport azonos mérce alapján hozza meg ízlés-ítéleteit, akkor a MEDDIG ÉL EGY FA megítélése alapján a budapesti és szófiai könyvtárosokat, valamint a moszkvai munkásnőket, a NÁCIK megítélése alapján a budapesti könyvtárosokat, a moszkvai munkásnőket és diákokat, a szófiai munkásokat és könyvtárosokat, valamint a varsói munkásokat kellene rendhagyóan viselkedőnek tekinteni. Egy biztos, a kérdezettek nagyobb része valamennyi csoportban igennel szavazott mindkét novellára. Korai lenne még úgy nyilatkozni, hogy ez a két novella hatásosan integrálja budapesti, moszkvai, szófiai és varsói munkás- és diákolvasóit, hiszen még nem ismerjük sem érzéseiket, sem értelmezéseiket.

Az érzések konszenzusa

JÓZSA Péter különböző művészeti ágakhoz tartozó alkotások (filmek, zeneművek, festmények és regények) befogadását vizsgálva azt tapasztalta, hogy az érzelmi reagálás szintjén – statisztikus, globális tendenciaként – társadalmi konszenzus tapasztalható, és a reagálások eltéréseinek ez adja keretét, talaját.* „Nincs kizárva, hogy más országokban nem találkoznánk ebben a formában evvel a jelenséggel. Ez nyitott probléma” írja Józsa.

A „Mit érzett” kérdésünkre 30 válaszlehetőséget adtunk meg. A választások, úgy tűnik, azt bizonyítják, hogy ez a társadalmi konszenzus más országokban is létezik. Emellett a konszenzusok konszenzusa, vagyis a budapesti, moszkvai, szófiai és varsói olvasók érzéseinek több rokonvonása is kimutatható.

A MEDDIG ÉL EGY FA esetében v a l a m e n n y i c s o p o r t - n á l a leggyakrabban előforduló válaszok között ezek szerepeltek:

elgondolkodtatott
meghatott
fejtörést okozott
újat mondott.

A NÁCIKNÁL pedig ezek:

elgondokodtatott
felkavart
állásfoglalásra készítetett
elkeserített
meghatott.

* JÓZSA Péter: Az esztétikai alkotások társadalmi hatása. Bp. 1974. NPI.

Jellemző a konszenzus mértékére, hogy a felsorolt válaszok mindkét novella esetében 30–40 %-át teszik ki az összes választásoknak.

Számolni kell avval, hogy az egyes válaszlehetőségek értelmezése a különböző rétegeknél kisebb-nagyobb mértékben eltérhetett:

1. a fordítások miatt a különböző anyanyelvű olvasóknál
2. a különböző érzelmi kultúrát termelő társadalmi gyakorlat következtében a különböző nemű, életkorú és foglalkozású rétegeknél.

Éppen ezért nem könnyű a konszenzuson belüli eltéréseknél a látszólagos és a valóságos eltéréseket megkülönböztetni. Így például az állásfoglalásra készített nemcsak a NÁCIK és a MEDDIG ÉL EGY FA esetében jelenthetett mást, hanem a könyvtárosoknál és a munkásoknál is.

Ugy tűnik, a MEDDIG ÉL EGY FA esetében a lengyel olvasók érzései különböztek leginkább a többiekétől. A más országokbeliekhez képest a varsóiaknál nagyobb arányban fordult elő az

elgondolkodtatott
állásfoglalásra készített
új összefüggéseket tárt fel
felbosszantott
félelmet keltett.

(Ebben a kontextusban az elgondolkodtatott jelentése más mint a budapestiekénél az állásfoglalásra készített és a megrendített mellett, és megint más a moszkvaiaknál a zavarba hozott és megzavart társaságában.)

Ugy tűnik, hogy az élet és halál, valamint a túlélés lehetősége és vágya ellentétének újszerű bemutatása inkább zavart mint katartikus hatást váltott ki a varsói olvasókból. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy a

felkavart
a látóköröm tágította
feladat elé állított

éppen a varsóiaknál szerepel legritkábban. A moszkvai olvasóknál a zavar érzése mellett a példát adott

tükröt tartott elem

viszonylag gyakori választása jellemző sajátosság.

A megrendített feltűnő hiánya mellett a meghatott mérsékeltebb előfordulása is azt jelzi, hogy a moszkvai olvasók egy része nem tudta átlépni a mű érzelmi küszöbét.

A négy réteg közül a könyvtárosok az

elgondolkodtatott
meghatott
új összefüggéseket tárt fel
megerősített

kiválasztásában, valamint a

fejtörést okozott
zavarba hozott

elutasításával különböztek a munkásoktól, munkásnőktől és a diákoktól.

A különböző országbeli „hivatásos olvasmányközvetítők”, a könyvtárosok olvasói viselkedése jóval több hasonlóságot mutatott, mint a másik három rétegé.

Feltűnő volt, hogy a NÁCIK című novellát a moszkvai olvasók fogadták leghűvösebben. Nézzük, mennyiben támasztják alá ezt az érzések! A példát adott és a tükröt tartott elem ennél a novellánál is elsősorban a moszkvai olvasók érzéseit tükrözi.

A megrendített és a megerősített feltűnő hiánya arra utal, hogy a moszkvai olvasók jelentős részénél nem jött létre magas feszültségű ív a mű és az olvasó között. Hasonló a helyzet a szófiai olvasóknál is, náluk azonban a példát adott jelentését az igazolta elképzelésemet és a látóköröm tágította módosította. Míg a szófiai olvasóknál a novella horizont-tágító szerepét lehet érzékelni, a varsóiaknál mélyebb és erőteljesebb érzésekről tanúskodik a felkavart, a meghatott és az új össze függéseket tárt fel gyakori választása. A budapestiek érzelmi reagálásának sajátossága a félelmet keltett feltűnő gyakorisága. Ez ugyanúgy jellemző a munkásokra mint a könyvtárosokra.

A budapesti munkások az egyetlen réteg a 15 közül, akiknél a megrendülés, a keserűség és a meghatódás érzését a zavar és a „valamit tenni kell” érzése helyettesíti. Az elembertelenedésről, az ember megalázásának kísérletéről, a hatalommal perverz módon való visszaélésről szóló novella közvetett módon a második világháborút idézi. Igenám, de a vizsgálat időpontjában (1974-ben) 40–50 éves munkások 1944-ben 10–20 évesek voltak. Így a budapesti munkásoknak csak töredéke részesülhetett olyan közvetlen élményben, amelynek felidézése félelmet kelt, és úgy érzi, tennie (esetleg jóvátennie) kellene valamit. Számolni kell a közvetett élmények eredőjével is! Apáik, idősebb testvéreik, rokonaik történeteivel, amelyekre a kamasz fiúk jóval érzékenyebben reagálhattak mint a lányok. Szüleik, idősebb testvéreik, sőt maguk is szembekerülhettek 1944-ben azokkal az erővel, amelyek oldalán moszkvai, szófiai és varsói társaik harcoltak.

A rendhagyó szerepben átélt történelem a budapesti munkásokat olyan befogadói viselkedésre kényszeríthetett, amely megszegi az érzésekben megmutatkozó konszenzust. Míg a konszenzust jelző elgondolkodtatott, felkavart, állásfoglalásra készített, elkeserített, meghatott részaránya 35–45 %-ot tesz ki az egyes csoportokban, a budapesti munkásoknál mindössze 19 %-ot!

Melyik kapun léptek be a labirintusba?

A MEDDIG ÉL EGY FA és a NÁCIK – mert esztétikum – olyan több jelentésű szövegek, amelyek a többértelműség és az egyértelműség egységét valósítják meg.

Az a tény, hogy a novellák különböző országban élő különböző foglalkozású, életkorú és nemű olvasókban megrendülést okoztak, a szövegekben lévő egyértelműséget bizonyítják. Az a tény, hogy a megrendülés hol a felismerés, hol a zavar, hol a meghatódás, hol a félelem formáját öltötte, a szövegek többértelműségére utal. „A szöveg többértelműsége is több rétegű” – állapítja meg JÓZSA Péter*, és megkülönbözteti a horizontális, a vertikális és a történelmi többértelműséget.

* JÓZSA Péter: Társadalmi kommunikáció és kultúra. = Valóság, 1976. 6.sz.

A horizontális többrétűség azt jelenti, hogy ugyanazt a művet többféleképpen lehet értelmezni és átélni, a vertikális azt, hogy különböző mélységű jelentésszinteket lehet megragadni, a történeti pedig azt, hogy minden kor és minden társadalmi csoport számára mást jelent. A művészi alkotások olyan labirintus-rendszerhez hasonlítanak, amelyeknek többféle bejáratuk van (mert horizontálisan többrétűek). A bejáratok egy része zsákutcába vezet, de több olyan is van, amelyen keresztül el lehet jutni a legbelsejébe. Hogy melyik kapun lép be az olvasó, az elsősorban az olvasó értékrendjétől függ, hogy milyen mélyre hatol be, aktivitásától.

A MEDDIG ÉL EGY FA esetében a

magány
megsemmisülés
életadás
értelmes élet
továbbélés vágya

olyan kapuk, amelyeket átlépve már csak az olvasói aktivitáson múlik, hogy milyen mélységekig, milyen érvényességű és eredetiségű értelmezésekig jut el az olvasó. A

természet
jótékonyság
jó üzlet
hibbantáság
uralkodó osztály
kertészkedés

pedig olyan bejáratok, amelyek zsákutcába, félreértésekhez vezetnek.

Hogy mi történik odabenn a labirintusban, arról a kutatók vajmi keveset tudhatnak meg. Megpróbálhatnak olvasni a labirintusból kiszédelgők arckifejezéséből, megkérdezhetik tőlük, mi történt odabenn. Csakhogy ezt nagyon nehéz szavakkal elmondani. Ha a kutató nem járja be maga is a labirintust, nem érti, mit mond az olvasó. Ha ő is bejárja, akkor saját élménye befolyásolja mások élményének értelmezésében.

Amikor a „Mit mondott Önnek ez a novella” kérdésre adott bálaszokból megpróbáltunk következtetni arra, hogy mi történhetett odabenn, mindevel számolnunk kellett.

A magyar mintában az egyik kontroll-csoport irodalmárokból állott. Ha abszolút mércének nem is, de több vonatkozásban mérvadónak tartottuk értelmezéseiket. A NÁCIK esetében tértek el nagyobb mértékben az irodalmárok értelmezési, viszont a MEDDIG ÉL EGY FA értelmezésénél többféle értelmezés-elem szerepelt válaszaikban. Az Örkény novellánál életadás-halál-túlélés alkotta majd mindegyikük értelmezésének magvát, a Sánta novellánál több eltérő értelmezés versengett:

1. az elembertelenedés,
2. az embert porig megalázó hatalom,
3. a legpokolibb körülmények között is embernek maradás lehetősége.

Hogy a többször említett társadalmi konszenzus jegyében a 15 olvasó csoportban is ilyen módon alakultak az értelmezések: A MEDDIG ÉL EGY FA alapjában egyező

értelmezései tizenöt-husz lényegében nem különböző változatban jelentek meg, míg a NÁCIK értelmzései két-három lényegesen különböző típusba sorolhatók.

Akik nem jutottak be a labirintusba

Mielőtt részletesebben megismerkednénk az értelmezésekkel, a sikertelen kísérletekről kell beszámolni. Ezek három típusát különíthetjük el:

1. a „nem értem” válaszokat,
2. amikor egyszerűen elmondták a novellák meséjét,
3. a félreértéseket.

A NÁCIK-nál 1050 közül 11, a MEDDIG ÉL EGY FA-nál 21 „nem értem” válasz akadt, az összes válasz 1, illetve 2 %-a.

A „nem értem” válasz sok esetben komoly elszánást és próbálkozást követ. Sokszor csak bizonytalanságot jelez, mely megakadályozza az olvasót abban, hogy elmondja, meddig jutott el, és hol akad el az értelmezésben. Ezért nem könnyelhetjük el egyértelműen pozitívumként ezt az alacsony arányt.

Valamivel nagyobb – a MEDDIG ÉL EGY FÁ-nál 2, a NÁCIK-nál 4 % – a novellák meséjét felmondók aránya. Még nagyobb – a MEDDIG ÉL EGY FÁ-nál 8, a NÁCIK-nál 5 % – a novellát félreértők aránya. Végül is a Sánta novellánál a kérdezetteknek 10, az Örkeny novellánál pedig 12 %-a nem jutott be a labirintusba. Egyesek azért, mert világuk és a mű világa túlon túl is különbözött, mások azért, mert teljesen idegenül hangzott számukra a mű nyelve, némelyeknek pedig azért, mert olyan helyzetben vagy hangulatban voltak, amely nem volt alkalmas a művel való találkozásra.

Azoknak az aránya, akik csupán a történet leírására a MEDDIG ÉL EGY FÁ-nál munkásnőknél és diákoknál –, a NÁCIK-nál pedig csak a szófiai diákoknál érte el a 10 %-ot. A félreértők aránya a NÁCIK esetében három csoportnál volt magasabb 10 %-nál: a varsói munkásoknál (16 %), a moszkvai munkásnőknél (13 %) és a szófiai munkásoknál (20 %). A MEDDIG ÉL EGY FA esetében csak egy csoportnál: a varsói munkásnőknél (10 %). Azoknál, akiknek nem sikerült semmit sem megragadni a „szöveg feletti” utalásokból, elsősorban a művészi nyelv nem kellő mértékű ismeretét kell feltételeznünk. Ezt a feltevést támasztja alá az a tény is, hogy a könyvtárosoknál csak elvétve találhatunk félreértelmzéseket, és diákoknál is kisebb az arányuk, mint a munkásoknál és a munkásnőknél.

Életfa és emlékfa

Nemcsak „hivatásos olvasóknál” (az irodalmároknál), hanem a „laikus olvasóknál” is a túlélés van leggyakrabban az értelmezések középpontjában. „Holdudvarában” leggyakrabban az emlékéllítés, a magány, a megsemmisülés, a háború, az értelmes (hasznos) élet és az élet-halál ellentét értelmezés-elemek találhatók. Közülük csak az emlékéllítés fordul elő minden csoportban nagyobb arányban, a többi értelmezés-elem előfordulása csoportonként eltérő képet mutat:

	túlélés	emlék	élet-halál	értelmes élet	magány
Budapesti					
munkások	□□□□□□	□□□	□□□	□□○	□□
munkásnők	□□□□□□	□□○	□□○	□○	□□□
diákok	□□□□○	□□○	□□	□□○	□□○
könyvtárosok	□□□□□□□□	□□	□□□□	□□○	□□○
Moszkvai					
munkások	□□	□□□□□	—	□□	□□
munkásnők	□□□□□	□□□□□	□□○	—	□
diákok	□□□□□□	□□□□□□	□	□○	□□□○
Szófiai					
munkások	□□□□○	□□□□	□○	□	□
munkásnők	□□□□	□□	□○	□□	□○
diákok	□□□□	□□	□	□□	—
könyvtárosok	□□□□□	□□□□□	□□□	□○	□□○
Varsói					
munkások	□□□	□□□○	○	○	□□
munkásnők	□□□	□□□	□○	□	□
diákok	□□□□□○	□□□	□○	□○	□○
könyvtárosok	□□□□□□□	□○	□□□□□○	□○	□○

A ritkábban szereplő értelmezés-elemek közül a **h á b o r ú**, valamint a halálra készülő asszony **t u d a t o s s á g á n a k** és a fiatalasszony **ö s z t ö n ö s s é g é n e k** szembeállítása a budapestieknél fordult elő leggyakrabban. A szereplők **t á r s a d a l m i h e l y z e t e** a szófiai és a moszkvai olvasók értelmezéseiben (és félreértelmezéseiben) fordul elő legtöbbször. A **j ó t é k o n y k o d á s** a moszkvaiak, az **ö r e g a s s z o n y h ó b o r t o s s á g a** a varsóiak értelmezéseiben fordul elő leggyakrabban. Érzékelhető, hogy az értelmezésekben már kevésbé érvényesül annyira a konszenzus, mint a novella érzelmi fogadtatásánál. Még a könyvtárosoknál sem.

„Pedig hát embernek születték őket...”

A „nácik” jelentése a hetvenes években egész Európában hasonló, a nácikhoz és nácizmushoz fűződő tapasztalatok azonban eléggé eltérőek. Nem volt módunk arra, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálat keretében is megismételjük azt a kísérletet, amikor a novella cím nélküli változatát is elolvastattuk. A kísérleti alanyok ebben az esetben könyvtárba járó budapesti munkások voltak. Azt vehettük észre, hogy ebben az esetben nemcsak a „nem értem” válaszok és a félreértések aránya volt nagyobb, de azoknak az aránya is, amelyekben jobban megérezték és megértették a novella „szöveg feletti” utalásait: a fasizmus lényegét, az elembertelenedést, a hatalommal való visszaélést, az emberség megőrzésének lehetőségét.

Akár a kritikusok egyik csoportja, az olvasók egy része is kizárta az **e l l e n á l l á s**, az **e m b e r i t a r t á s** lehetőségét, de míg a kritikusok a **t e l j e s m e g a l á z á s t**, a **s á t á n i m ó d s z e r e k e t**, az embernek született fegyveresek **e m b e r i m i v o l t u k b ó l v a l ó k i v e t k ő z é s é t** hangsúlyozták, az olvasók jelentős része

a kiszolgáltattak megalázkodását, és a kisember gyávaságát érezte a pásztorok viselkedéséből. Leginkább a varsói olvasók között volt gyakori ez az értelmezés. A másik végét, a nácik felett diadalmaskodó partizánok, ugyancsak a „laikus olvasók” értelmezéseiben fordult elő gyakrabban. Míg a kritikusok inkább a túlélés érdekében tűrő, és a passzivitásukkal tiltakozó pásztorok magatartását hangsúlyozták, az olvasók jelentős része a bátor ellenállók idealizált képét festette meg.

A fegyveresek a különböző értelmezésekben a gonoszság, a fasizmus, a hatalom, az elembertelenedés, a kifinomult eszközöket használó lelki terror képviselői. A fegyveresek értelmezése tehát valamivel nagyobb eltéréseket mutat, mint a haldokló öregasszony vagy az „életfa” értelmezése, mint ez az alábbi táblázatból is kiderül:

Öt értelmezés-elem előfordulási aránya (%)

	hatalom	fasizmus	lelki terror	gonoszság	elembertelenedés
Budapesti					
munkások	□□□□□	□□□	□□□□□	□□□	□
munkásnők	□□□□	□□	□□□□	□□□	□
diákok	□□□□□	□□□	□□□□	□□□□	□
könyvtárosok	□□□□□	□□	□□□□□□□□	□□□□	□□
Moszkvai					
munkások	□□□	□□	□□□□	□□	—
munkásnők	□	□	□□□□□	□□□□□	□
diákok	□□□□	□□	□□□□	□□□□□	□
Szófiai					
munkások	—	□□□	□	□□□□	□
munkásnők	□□	□□□□	□□□	□□□□□□	□□
diákok	□□	□□	□□□□	□□□□	—
könyvtárosok	□	□□□□□□	□□□	□□□□□□	□
Varsói					
munkások	□□□□□	□	□□□	□□□□□□□□	□
munkásnők	□□□□	□	□□□	□□□	□
diákok	□□□	□	□□□	□□□□□	□
könyvtárosok	□□□□	□□	□□□□	□□□□□□	□

A hatalom, a fasizmus, a lelki terror, a gonoszság négy különböző képletben jelenik meg: a budapestieknél a hatalom és a lelki terror (ez a legelvontabb), a moszkvaiaknál a gonoszság és a lelki terror (ez a legkonkrétabb), a szófiaiaknál fasizmus és a gonoszság, a varsóiaknál a hatalom és a gonoszság.

A „szöveg feletti” olvasása

Övakodtam attól, hogy az egyes értelmezéselemek között hierarchiát állítsak fel. Csak azokat különítettem el a többiektől, amelyek általában félreértelmezések hordozói. A túlélés, az emlékéllítés, a hatalom, az emberi tartás természetesen eléggé különböző mélységű értelmezésekben foglalnak helyet.

A „szöveg feletti” utalásokat észreévő olvasók értelmezéseit (FOGARASSY Miklós útmutatásai alapján) háromszinten helyeztük el:

- I. Csak másodlagos fontosságú elemek szerepelnek az értelmezésben, vagy ezek a lényeges elemek fölé rendelődnek.
- II. Lényegi utalások is szerepelnek az értelmezésben, azok fontossági sorrendjében.
- III. Az értelmezésben feltárul a mű szerkezete, az ellentétes elemek átfogó szintézisben rendeződnek.

A három szint elé helyezve a nulla-szintet (azokat az értelmezéseket, amelyekből a szöveg feletti utalások hiányoznak), a novellák vertikális többrétűségén alapuló különböző értelmezési mélységek megoszlása így alakul:

Értelmezési szintek százalékos megoszlása

	φ	Meddig él egy fa			φ	Nácik		
		I.	II.	III.		I.	II.	III.
Budapesti								
munkások	□	□○	□□□□□○	□□	○	□□□○	□□□□□	□
munkásnők	□	□□	□□□□□○	□○	□○	□□□□	□□□□○	–
diákok	○	□□□	□□□□□	□○	□	□□□	□□□□□	□
könyvtárosok	–	□	□□□□□□	□□□	–	□	□□□□□□○	□□○
Moszkvai								
munkások	○	□□□□□○	□□□□	○	□	□□□□□□	□□□	–
munkásnők	□	□□□○	□□□□	□○	□□	□□□□□	□□□	–
diákok	○	□□□	□□□□□○	□	□	□□□□□	□□□○	○
Szófiai								
munkások	□□	□□	□□□□□○	○	□	□□□□□	□□□○	○
munkásnők	□□	□□□□	□□□□	–	□○	□□□□□	□□□○	–
diákok	□□□	□□○	□□□□○	–	□	□□□□	□□□□	□
könyvtárosok	–	□□○	□□□□□○	□□	□	□□□	□□□□○	○
Varsói								
munkások	□	□□□□□	□□□□	○	□○	□□□□	□□□○	□
munkásnők	□□	□□○	□□□□○	□	□	□□□□○	□□□□○	–
diákok	□	□□	□□□□□□	□	□	□□□□○	□□□□	○
könyvtárosok	–	□	□□□□	–	–	□□□□	□□□□○	○

Megállapítható, hogy a MEDDIG ÉL EGY FÁ-nál a 15 csoport közül 11-ben az olvasók nagyobb része lényeges elemeket fogott fel az írói üzenetből. Majd nem mindegyik csoportban található egy 5–20 %-nyi réteg, akiknek értelmezése az irodalmárok értelmezéséhez hasonlítható. Ők – közöttük 8 osztályt végzett budapesti, moszkvai, szófiai és varsói munkások is – ÖRKÉNY István és SÁNTA Ferenc társszerzőinek tekinthetők. Értelmezéseik olyan eredeti elemeket is tartalmaznak, amelyek nem szerepelnek az irodalmárok értelmezéseiben.

A NÁCIK nehezebb feladatot jelentett mint a MEDDIG ÉL EGY FA. A 15 csoport közül csak 5 csoportban (a három könyvtáros csoportban, a magyar diákoknál és a novellára érzelmi szinten rendhagyó módon rongáló magyar munkásoknál) voltak többségben azok az olvasók, akik felfogták az írói üzenet lényegét. Ennél a novellánál is akadt 10 csoport, ahol a csoporttagok 5–10 %-a a „hivatásos olvasókéval” azonos szintű teljesítményt nyújtott. Ez az 5–10 százalék az egyes országokban ezeket, esetleg tízezreket képvisel

az adott rétegből. Nem szabad azonban megfedkezünk arról a 40–70 %-ról sem, akik nem folytattak érdemi párbeszédet az íróval. Mivel mindkét novella (de főleg a NÁCIK) esetében a budapesti olvasóknál volt legkisebb ez az arány. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy mekkora szerepet játszott ebben a nemzeti kultúra tényezője.

Fékező sztereotípiák

Az értelmezésben mutatkozó különbségek egyik fontos meghatározó tényezője az, hogy a mű által felvetett problémák mennyiben mozgósítanak sztereotípiákat és mennyiben késztetnek gondolkodásra. Másképpen fogalmazva: a mozgósított sztereotípiák mennyiben engedik szóhoz jutni „egyéni módon” gondolkodó olvasót. Egy szófiai munkásnő szerint a MEDDIG ÉL EGY FA arról szól, hogy egy idős asszony fondorlatos módon el akarja pusztítani a gyümölcsfákat az esernyőjébe rejtett bacilusokkal. Egy olyan életmód és értékrend szemszögéből, amely a megélhetést biztosító javak védelmét tartja legfontosabbnak, jogos ez a gyanakvás. Evvel a szemlélettel örültek Bánné sikeres üzletének budapesti, moszkvai és varsói munkások. Sokaknál gátolta a „szöveg feletti” utalások megfejtését „a természet örök, az ember halandó” sztereotípiája. A szófiai olvasókat hozzásegítette a lényegi üzenet megértéséhez a diófa-ültetéshez kapcsolódó sztereotípiája. Ez a szokás Magyarországon is honos, de úgy látszik, a budapesti munkások kevésbé emlékeznek paraszti létformájukra, mint a szófiaiak, akik között kevesebb a második-harmadik generációs munkás. A moszkvai és szófiai munkásokat a halálra ítélt öregasszony társadalmi helyzetéhez kapcsolódó sztereotípiák és előítéletek zavarták abban, hogy az embert lássák és ne a haldokló úri osztály képviselőjét. A varsói munkásokat különösképp az öregasszonyhoz fűződő előítéletes sztereotípiák korlátozták abban, hogy a különösképp viselkedés mögött meglássák a normálist, az élnivágást. Annak ellenére, hogy a magyar olvasók sem ismerték a szerzőt, az Örkény-novellában előforduló tulajdonnevek, a Sánta-novellában felvázolt „magyar táj” előnyt jelentett. Ez a tényező azonban szerény helyet foglal el a novellák befogadását befolyásoló tényezők sorában, hiszen ezek a novellák csak mellékesen magyar novellák. (A szerzőket a magyar olvasók közül is csupán a könyvtárosok egy része ismerte fel!) Hogy milyen mértékben kell számolni a nemzeti hovatartozástól viszonylag független értékrend szerepével, azt jól mutatják azok a táblázatok, ahol nem anyanyelv, és nem foglalkozás szerint csoportosítottuk a kérdezetteket, hanem életcéljaik, vezető értékeik alapján.

A kérdezettek értékrendjének vizsgálatakor az egyik teszt a szegénység, a háború, a félelem, a betegség, a bizonytalanság, a halandóság, a rossz lakáshelyzet, a gonoszság, a szabadság hiánya, a munkanélküliség, a mohóság, a hálátlanság és az egyenlőtlenség mellett a magányt is megjelölte mint a boldogulás akadályát. Azok a budapesti, moszkvai, szófiai és varsói olvasók, akik a boldogulás akadályaként a magányt is megjelölték, a MEDDIG ÉL EGY FA értelmezésénél jóval nagyobb arányban említették a magányosságot, mint a többiek. Ez a tényező, mint nemzeti sajátosság is szerepet kapott. Bizonyíték erre, hogy a budapestiekénél és a varsóiaknál mind a boldogulás akadályai között, mind az Örkény-novella értelmezésénél jóval gyakrabban szerepelt a magány, mint a moszkvaiak-

nál és a szófiaiaknál. Jó néhány hasonló példát sorolhatnánk még fel. Így például a haszonelvű értékrend és favásárban jó vagy rossz üzletet látó értelmezés összefüggését.

Néhány óvatos következtetés

Figyelembe véve a novellák pozitív-negatív-közömbös értékelését, a művekkel kapcsolatos érzéseket, az értelmezés-elemek összetételét és az értelmezés mélységét, a következőket mondhatjuk el.

1. Mindkét novella esélyesnek bizonyult arra, hogy bolgár, lengyel és szovjet könyvtártagok körében még olyan olvasóknál is kedvező fogadtatásra találjon, akik eddig ilyen típusú műveket nem igen olvastak.

2. Arra is komoly esély van, hogy olvasóik jelentős része lényeges elemeket értsen meg a mű üzenetéből. Még arra is lehet számítani, hogy kedvező esetben olyan értelmezések is születnek, amelyek az irodalmárok értelmezései mellé állíthatók, akár mint azonos szintű, akár mint azokat kiegészítő értelmezések.

3. A nem hazai irodalom fogadtatásánál és értelmezésénél igen komoly szerepet játszik a nemzeti kultúra. Lehet a befogadás gátja, fékezője is, de nem jobban mint az egyes társadalmi rétegek értékrendje, ízlése. Evvel a tényezővel nemcsak a NÁCIK-hoz hasonló, hanem a nemzeti érzések és értékek szempontjából közömbösebb művek esetében is számolni kell.

4. A nemzeti kultúra meghatározó szerepe másként alakul a művek érzelmi fogadtatásánál, értelmezésénél és értékelésénél.

5. A munkásnők és a munkás férfiak olvasói viselkedése közötti különbségeket vizsgálva az érzelmi reagálásnál a különböző országbeli munkásoknál jóval nagyobb eltéréseket figyelhettünk meg, mint a munkásnőknél. Az értelmezésnél ilyen jellegű eltéréseket nem tapasztalhattunk.

6. A diákok olvasói viselkedése elég kevéssé különbözik a munkásokétól. Nemcsak a fiúk, hanem a lányok olvasói viselkedése is inkább „apáik” (a munkások) mint „anyáik” (a munkásnők) érzéseire és értelmezéseire emlékeztet. Befogadói teljesítményük jól illusztrálja „iskolaműveltségük” hiányosságait (elsősorban a művészi nyelv ismerete terén), ugyanakkor „életműveltségük” fogyatékoságait is.

7. Bebizonyosodott, hogy esetenként függetlenedhet a tudatosan vallott esztétikai értékrendszertől a tényleges esztétikai viselkedés. Több jel arra mutat, hogy a művészi alkotások befogadását a kulturális értékrendszeren kívül másféle tényezők is irányítják. Ezek kulturális normáktól függetlenül is mozgósítják a befogadó személyiség élményalkotó képességeit. Ezek a tényezők feltételezhetően ugyancsak a társadalmi-kulturális természetűek. Felfedezésük művészi alkotások befogadásának pszichológiai-szociálpszichológiai elemzésének eredményeképpen várható.